

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИКОРИСТАННЯ ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE USE OF THE TACTICAL TECHNIQUES

Серкевич І.Р., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ

Дільна З.Ф., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Львівський державний університет внутрішніх справ

У статті досліджено психологічні основи використання тактичних прийомів. Зазначено, що обов'язковою слідчою (розшуковою) дією у практиці розслідування кримінальних правопорушень є допит, під час проведення якого можуть використовуватись тактичні прийоми разом із психофізіологічними методами та психотерапевтичними прийомами для виявлення хибних показань допитуваних осіб. Існує низка тактичних прийомів проведення допиту в умовах конфліктної ситуації. Прийоми психотерапії та релаксації, які застосовуються слідчим під час провадження слідчих (розшукових) дій ефективно сприяють відновленню дійсної картини злочину під час досудового розслідування. Для найефективнішого проведення допиту важливо встановити психологічний контакт між учасниками слідства, тому для досягнення цієї мети використовують візуальний контакт, доброзичливий вираз обличчя, поважне ставлення до допитуваної особи, нейтральну тональність, жести відкритості та прийняття. Також під час вибору тактичних прийомів та визначення всього тактичного сценарію подальшого слідчого впливу на об'єкти професійної діяльності важливо знати особливості та рекомендації, які слід застосовувати наприклад, під час проведення слідчого експерименту. Під час проведення слідчого експерименту треба враховувати психологічні особливості проведення цієї слідчої (розшукової) дії.

Використання пізнавальних процесів – розпитування, спостереження, зіставлення – для отримання інформації під час слідчого експерименту становлять психологічну сутність цієї слідчої (розшукової) дії. А процес упізнання є основою перевірки показань на місці. Використання таких психологічних механізмів як погавлення асоціативних зв'язків для активізації рухової пам'яті та демонстрація обличчям своїх дій для стимуляції моторно-рухової пам'яті дає змогу провести слідчий експеримент більш ефективно.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, досудове розслідування, тактичний прийом, психологія, психофізіологія, психологічний вплив, психологічний контакт, допит, методики, слідчі (розшукові) дії, криміналістична тактика, криміналістика.

The article deals with the psychological foundations of the use of tactical techniques. It is noted that interrogation is an obligatory investigative (search) act for investigating criminal offences. During interrogation, tactical plans can be used with psychophysiological methods and psychotherapeutic approaches to detect false testimonies of interrogated persons. There are some tactical techniques of interrogation in a conflict situation. Strategies of psychotherapy and relaxation, which inquirers apply during investigative (search) acts, contribute effectively to restoring the accurate picture of the crime during the preliminary investigation. For the most effective interrogation, it is crucial to establish psychological contact between the investigation participants. Therefore, visual communication, a friendly facial expression, a respectful attitude towards the interrogated person, a neutral tone, and gestures of openness and acceptance are used to achieve this goal. In addition, when choosing tactical techniques and determining the entire tactical scenario of further investigative influence on objects of professional activity, it is significant to know the features and recommendations that should be applied, for example, during an inquest experiment. Therefore, when conducting an inquest experiment, one must consider the psychological characteristics of this investigative (search) act.

Using cognitive processes – inquiry, observation, and comparison – to obtain information during an inquest experiment constitutes the psychological essence of the investigative (search) act. Moreover, the recognition process is the basis of checking testimonies at the scene. Therefore, using such psychological mechanisms as revitalizing associative connections to activate muscle memory and facial demonstration of one's actions to stimulate motor-muscle memory makes it more effective to hold an inquest experiment.

Key words: criminal offence, preliminary investigation, tactical technique, psychology, psychophysiology, psychological influence, psychological contact, interrogation, methods, investigative (search) acts, criminalistic tactics, criminalistics.

Актуальність теми дослідження. Вимоги швидкості й повноти розслідування зобов'язують слідчого використовувати за потреби психологічний вплив на учасників кримінального процесу. На жаль, сьогодні у слідчій та судовій практиці часто виникають труднощі, пов'язані з провадженням слідчих (розшукових) дій, а також з перевіркою та оцінкою їхніх результатів. Тож застосування в слідчій практиці важливих, суміжних із криміналістикою наук, таких як психологія і психофізіологія поведінки, вимагає безумовного володіння знаннями у цих галузях. В арсеналі особи, яка проводить допит, мають бути знання психології особистості, поведінки, конфлікту, а також навички застосування окремих методик, що вимагають від слідчого чи судді мати уявлення в галузі психофізіології. Психіка людини має величезний інформаційний потенціал, а діагностика поведінки здійснюється за допомогою методів психологічного аналізу і безпосередньо впливає на ефективність провадження слідчої (розшукової) дії та загалом на якість розслідування.

Тактичний прийом можна розуміти як метод впливу на слідчу ситуацію, що полягає у виборі варіанта поведінки, способі вирішення загальних і приватних слідчих завдань.

Тому правомірність і допустимість психологічних методів визначаються насамперед точною відповідністю букві закону. Отож, застосування тактичних прийомів – це конструктивний процес творчості, під час якого слідчий повинен враховувати все різноманіття слідчих ситуацій. Усе має залежати від моральних принципів та професіоналізму слідчого. Виходячи з викладеного, уявляється, що розслідування як одна з найважливіших сфер правоохоронної діяльності розуміється як органічна єдність дотримання правових, наукових та морально-психологічних критеріїв.

Ступінь наукової розробки теми. У дослідженні цієї проблеми видається за необхідне відзначити позицію тих авторів, які наголошують, що поняття тактичного прийому як наукової рекомендації виключає постановку питання про віднесення до його безпосередніх джерел таких факторів, як слідча практика, кримінально-процесуальне законодавство та підзаконні нормативно-правові акти, інші, крім сфери науки криміналістики, а також інтуїцію суб'єкта попереднього розслідування. Це, зокрема, такі вчені як В. Шепітько, В. Коновалова, В. Журавель, І. Когутич, А. Гурова, Ю. Байдеріна та ін. Також у сучасній кри-

міналістиці практично не викликає заперечень і вже став традиційним підхід до визначення тактичного прийому як методу дій під час розслідування кримінального правопорушення. Ці питання стали предметом уваги в наукових працях Б. Шура, Ю. Гресь, І. Ботнарєнко. Однак зазначене поняття доповнюється низкою інших ознак, що вимагають аналізу. Так, у більшості запропонованих у криміналістичній літературі дефініцій поняття «тактичний прийом» є вказівка на його раціональність, ефективність та доцільність, що відображено в наукових доробках В. Пясковського, Ю. Черноус, А. Іщенко, А. Шеремет. Характеристика розгляданого поняття такими ознаками є обґрунтованою і необхідною. На цій обставині наголошує більшість учених-криміналістів, на думку яких, саме ці ознаки відображають практичну корисність та виправданість прийомів, що належать до категорії тактичних.

Мета статті. Метою статті є дослідження сутності тактичних прийомів у криміналістичній літературі та характеристики психологічних основ їх використання.

Виклад основного матеріалу. Застосування психологічних методів у розкритті й розслідуванні кримінальних правопорушень наділяє особу, яка проводить дізнання або слідство, інтелектуальними перевагами, оскільки у сфері психології особи злочинця, а також у психофізіології його поведінки, криються додаткові можливості для ефективної роботи з когнітивним компонентом психіки підозрюваних та обвинувачених. Ці знання охоплюють передусім природничі основи оцінки аналітико-синтетичної функції психіки людини як відповідь на зовнішні вербальні і невербальні подразники. Психофізіолог, використовуючи методологію своєї науки, намагатиметься встановити, як стан страху змінює функціонування тих чи тих фізіологічних систем і чи властиві ці зміни лише стану страху, чи, може, вони мають неспецифічний характер, і навпаки, реєструючи зміни фізіологічних показників, спробує визначити, чи наявний об'єкт його спостережень [1, с. 47]. Інакше кажучи, вивчаючи фізіологічні процеси, він шукає об'єктивні критерії для оцінки психічних проявів поведінки (у сенсі цього поняття) людини.

Отже, в основі психофізіології лежить прагнення психологів пояснити психічні явища через вивчення пов'язаних з ними фізіологічних, матеріальних процесів.

Крім індивідуальних знань та навичок, об'єктивними верифікаторами під час допиту (опитування) можуть слугувати технічні засоби (поліграф, тести), що реалізуються через сучасні методи вивчення особистості. Особливе місце в оцінці рефлексії допитуваної особи займає перманентний контроль за психологічними і психофізіологічними особливостями прояву реакцій на роздратування людиною під час допиту. Відомо, що форми та види позитивних, негативних або нейтральних реакцій людини, які відображаються в її поведінці під час допиту, можуть бути основою для правильного розуміння психологічної протидії або спроби приховування криміналістично значущої інформації [2, с. 116].

Найчастіше слідчий, сам перебуваючи у стані інформаційної невизначеності, у тактиці допиту може вдатися до всього комплексу психологічних методів, і саме усвідомлення характеру інформаційної невизначеності, яка існує на момент проведення допиту, допомагає слідчому спланувати порядок та визначити тактику проведення слідчої (розшукової) дії [3, с. 16]. При цьому він має право впливати і на свідомість, і на підсвідомість допитуваного, спонукаючи його до відвертості чи брехні.

Труднощі, які виникають, пов'язані, зокрема, з тим, що той, хто проводить допит, не володіє елементарними прийомами психотерапії та релаксації.

Використання тактичних прийомів, на думку В. Чаплинського, залежить від конкретної сформованої слідчої ситуації та її оцінки слідчим [4, с. 160–162]. При цьому допит особи, яка дає неправдиві свідчення, має

свої особливості. Тактичні прийоми, рекомендовані для викриття помилкових показань, умовно поділяють на кілька груп емоційного, логічного впливу. Однак до використання тих чи інших тактичних прийомів потрібно підходити вдумливо й обережно, адже, як вказує В. Шевчук, «...у процесі допиту під час використання низки тактичних прийомів, рекомендованих криміналістикою, слідчий і свідок тією чи іншою мірою мимоволі чинять психологічний тиск один на одного» [5, с. 707]. У конфліктних ситуаціях обидві взаємодіючі особи (і допитуваний, і той, хто здійснює допит) емоційно напружені і збуджені, внаслідок чого виникають психологічні зриви, властиві обом сторонам. Цілком очевидно, що тактика дії слідчого під час проведення допиту залежить і від особливостей психічних реакцій допитуваного. Розпізнавання образу допитуваного створює передумови для вирішення низки важливих тактичних завдань. Насамперед таких завдань, як визначення слідчим прийомів встановлення та підтримки психологічного контакту з допитуваним.

Найважливішим завданням слідчого є розпізнавання і подолання брехні допитуваного [6, с. 106]. Під час допиту інформація витягується зі сфери вербально-узагальненого відображення суб'єкта. Когнітивна сфера психіки в таких випадках найактивніше залучає до процесу, при цьому емоційно-вольова сфера перебуває у свідомо залежному від вжитого психологічного прийому стану. Так, наприклад, шляхом жертовно-релевантного вербального стимулу можна активізувати поведінкові реакції та виявити, що допитуваний починає проявляти вегетативні реакції на мало значуще, на перший погляд, питання. Інформаційний матеріал витягується з глибини пам'яті, отже, психічну функцію – пам'ять, слід активізувати та налаштувати на вищий рівень репродукції. Це можна досягти за допомогою відповідного музичного супроводу, як, наприклад, це роблять, допитуючи серійних убивць, чи вербальної жертовно-релевантно побудови питання. До сфери пам'яті входить і уявлення про обстановку, яскраві образи, що супроводжували подію, яка обговорюється.

Слідчий повинен враховувати основні закономірності процесів запам'ятовування та забування, зокрема тимчасові показники. Загальновідомо, що в перші кілька днів людина готова до відтворення відомої їй інформації та пам'ятає максимально наближену до реальної події інформаційну модель, яка з плином часу деформується [7, с. 150]. Іноді справжня пам'ять може фрагментарно підміняти конфабуляціями, що можна легко встановити перевірочними чи нейтральними питаннями.

Також однією з найважливіших умов усунення конфліктних ситуацій під час допиту, наприклад свідків, є встановлення їх мотивації. На думку В. Сас, сутність психологічного впливу полягає у використанні тактичних прийомів, що забезпечують найефективнішу форму пред'явлення доказових матеріалів, спрямованих на зміну ходу психічних процесів, суб'єктивної позиції допитуваного, на переконання його в необхідності дати свідчення, що відповідають дійсності [8, с. 13]. Інакше кажучи, безперервна зміна модусу дратівливих сигналів дозволяє слідчому дезорієнтувати аналітико-синтетичну діяльність психіки допитуваного, а формування динамічного емоційно-вольового процесу забезпечує втрату контролю над емоціями, що може позитивно позначитися на отриманні конкретної, доказової інформації.

Проте використання психолого-криміналістичного портрета, на противагу оцінці психотипічних реакцій у практичній діяльності осіб, які здійснюють провадження досудового розслідування, становить певну складність. Аналіз прокурорсько-слідчої практики свідчить, що професійні психологи майже не залучаються до участі у справі, що зумовлено відсутністю чітко визначених меж і форм використання їхніх можливостей та правосвідомістю окремих керівників правоохоронних органів.

Так, під час вивчення 370 протоколів огляду місця події (370 кримінальних справ) лише в 46,5 % випадків залучався спеціаліст. Ще менше вони залучалися до інших слідчих (розшукових) дій: до слідчого експерименту – у 31,0 % справ; до призначення експертиз – у 38,5 % справ; до пред'явлення для впізнання – у 12,0 % справ; до обшуку – у 9,5 % справ. Водночас спеціаліст-психолог до слідчих (розшукових) дій залучався лише у 3 %, а до процесуальних дій не залучався взагалі [9, с. 136]. Отже, використання слідчим психолого-криміналістичного портрета при здійсненні допитів в умовах конфліктної ситуації є напруженим у психологічному плані, тактично складним і різноманітним процесом за кількістю застосовуваних прийомів. Знання психологічних закономірностей, що формують уявлення про достовірність показань у категорії осіб, що розглядається, вмиле оперування тактичними прийомом, подолання брехні та психологічного захисту злочинця підпорядковані основній меті допиту – отриманню об'єктивної, процесуально значущої інформації про обставини, що підлягають доведенню під час розслідування злочину [10].

У зв'язку із цим, здавалося б, найефективніше застосувати приладові методи встановлення винуватості особи в скоєнні кримінального правопорушення, переважно з використанням поліграфа та інших технічних засобів реєстрації психофізіологічних реакцій. Але подібну оцінку можна здійснювати і за візуального контролю за реакцією допитуваного, наприклад, найбільш демонстративними проявами психоемоційного напруження можуть бути: рухові занепокоєння, зовнішні реакції вегетативної нервової системи (почервоніння шкіри особи, сухість губ, показники частоти пульсу) та інші реакції [11]. Крім цього, питання про психологічний аналіз поведінки особистості на початку допиту, його активної та заключної частини треба розглядати як окремі психофізіологічні показники. В умовах втоми, ослабленого контролю за когнітивними функціями ймовірність встановлення об'єктивних показників достовірних відповідей значно підвищується, одночасно знижується виразність вегетативних реакцій та інших психофізіологічних проявів, що ускладнює візуальний контроль за допитуваним.

У таких випадках доцільно переходити на психологічний прийом – логічного впливу, але в разі достатнього рівня інтелекту в допитуваного, і навіть з урахуванням його психотипу, наприклад в осіб із проявами параноїдного і гіпертичного типу особистості, такий прийом є недостатнім. Ефективним у такому разі буде пред'явлення на заключній стадії допиту очевидних доказів, насамперед речових, які спростовують дані раніше показання.

Практиці відомі два види пред'явлення доказів: від менш вагомим до більш вагомим, чи пред'явлення значнішого доказу на початку усунення конфлікту, причому визначення порядку пред'явлення доказів потрібно встановлювати залежно від особистісних характеристик допитуваного і характеру доказів. Так, для психотипу з вираженими ознаками істероїдної особистості слід пред'являти докази в міру втрати впевненості допитуваного у своїй перевазі над слідчим. Як сигнал про доцільність пред'явлення речових доказів можна використовувати припинення активної наступальної позиції допитуваного, тобто сигналу про вичерпання ним ресурсів аналітико-синтетичної діяльності та переходу у збудження емоційно-вольової сфери.

Загалом ефективність такого засобу тактичного впливу підтверджено правозастосовною практикою. Крім того, у всіх ситуаціях слідчий повинен зберігати патерналістську позицію, постійно демонструвати свою перевагу, «знання таємниці», психічну стійкість та врівноваженість.

Як правильно вказують вчені, «уміле використання у ході допиту доказів, які спростовують ухильні відповіді чи брехливі свідчення, може бути ефективним засобом

отримання правдивих показань» [10, с. 11]. При конфліктних ситуаціях можна рекомендувати рефлексивні комбінації, що мають на меті витребування інформації або створюють умови, що забезпечують формування допитуваним неправильного уявлення про поінформованість слідчого, його плани та стан розслідування.

Прийоми логічного впливу досить ефективні за потреби викриття підтвердження свідком хибного алібі злочинця. Як правильно вказує І. Поліванова, хибне алібі виступає як один із прийомів (спосіб) протидії, при цьому зміст діяльності з його реалізації взаємозумовлений і тісно пов'язаний з різними іншими прийомом протидії [12, с. 36], зокрема з наданням неправдивих показань свідками. У такому разі спростувати показання можна шляхом детального допиту, вербальних подразників свідка, що чергуються, для виявлення неминучих протиріч у показаннях. Брехня погано запам'ятовується, тож змінюючи форму запитання, можна викрити її. Наприклад, опосередкований допит, що передбачає постановку питань, – є доволі важливим етапом для допитуваного. Так, у разі виявлення на місці події слідів пальців рук передбачуваного злочинця, свідку потрібно спершу поставити питання, яке унеможливило б достовірно стверджувати, що сліди залишені до скоєння злочину. У такому разі допитуваний, вважаючи для себе ці обставини менш «небезпечними», може розповісти про них, надавши слідчому певну інформацію для отримання відповіді на запитання [13, с. 420].

Досить дієвими є прийоми, спрямовані на відтворення ситуації «промовок» при наданні можливості докладно викладати свідчення в розрахунок на повідомлення достовірних даних серед неправдивої інформації, які типово потрапляють у показання через нерозуміння їхньої значущості. Суть «раптовості» як тактичного прийому полягає в несподіваності запитання, яке не пов'язане з попереднім. В умовах тактичної комбінації прийом «подання доказів» доцільно поєднувати з «допущенням легенди» та «припиненням брехні».

Із використанням «допущення легенди» свідку надається можливість викладати обставини хибної легенди. Причому доцільно цей прийом застосовувати в поєднанні з іншими, наприклад, «припиненням брехні», повторністю, раптовістю, послідовністю допиту. Непряме питання можна поєднувати з «форсуванням темпу допиту». У цьому випадку і вибір відповідної тактики, з огляду на особистісні якості допитуваного, насамперед його моральну сензитивність – чутливість до викривальних дій слідчого, і своєчасне виявлення цього стану та переконання допитуваного в доцільності переходу від брехливих до правдивих свідчень – одне з тактичних завдань слідчого, на що звертає увагу Н. Мілорадова [11, с. 93]. У таких випадках психологічний вплив на допитуваного має мати характер наростаючого тиску, у якому вербальні стимули, що дають передумови до дачі об'єктивних показань, мають контролюватись поведінковими реакціями допитуваного: зміною пози щодо слідчого, зоровий контакт тощо.

Отже, в асортименті тактичних прийомів психології спілкування в умовах конфлікту набір засобів виявлення й оцінки достовірності одержуваної інформації може бути суттєво розширений шляхом залучення методів аналітичної психології та психофізіології. Психологічні аспекти відіграють важливу роль у напрацюванні та здійсненні тактичних прийомів під час проведення слідчих (розшукових) дій, вкладених в отримання показань під час допиту. Вони можуть використовуватися і під час провадження слідчих дій інших видів. А втім, як видається, психологічний механізм реалізації тактичного прийому характеризує лише окрему групу таких прийомів, а не аналізовану категорію загалом.

Висновки. Підбиваючи підсумок, варто констатувати, що своєчасне виявлення брехні та здатність слідчого вико-

ристовувати окремі прийоми психотерапії і рефлексії під час проведення допиту, а також здатність своєчасно верифікувати і здійснювати корекцію проведення цієї слідчої (розшукової) дії у складних слідчих ситуаціях дає змогу ефективно проводити його й отримувати об'єктивні показання. Завданням особи, яка проводить допит і має відповідні знання та навички у царині психології конфлікту, психофізіології поведінки, є мотиваційно переорієнтувати допитуваного на дачу правдивих свідчень, що слугує запорукою успішної роботи слідчого (дознавача).

Таким чином, сутність тактичного прийому пов'язана з тактичними та психологічними основами його застосування. Водночас дискусійним і надалі є питання щодо правомірності використання прийомів так званого «психологічного впливу» стосовно осіб, які становлять оперативний інтерес для слідства. Міжособистісне спілкування є невід'ємною складовою частиною розслідування, а взає-

модія слідчого з особами, що беруть участь у справі, багато в чому визначає успіх розслідування. Психологічна взаємодія слідчого з іншими учасниками кримінального процесу відбувається на всіх етапах слідства. В основі такої взаємодії лежать інформаційні процеси між сторонами, кожна з них є одночасно джерелом та одержувачем інформації. При отриманні такої інформації у сторін з'являється можливість оцінити один одного, розробити адекватну ситуації стратегію і тактику поведінки. Тут мається на увазі найрізноманітніша інформація – мовні повідомлення зі своїм змістом і значенням, інтонація, жести, міміка та пантоміміка, емоційні реакції, які формують певні психологічні особливості особистісної взаємодії. Багато в чому саме на цьому вибудовується тактика ведення слідства. З огляду на це, використання тактичних прийомів – це конструктивний процес творчості, у якому слідчому важливо враховувати весь спектр потенційних слідчих ситуацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозінська Н. С. Основи психологічних знань про психічні розлади для військового психолога: метод. посіб. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2018. 310 с.
2. Основи загальної та юридичної психології: курс лекцій: навч. посіб. / Н. Р. Бобечко, В. П. Бойко, І. В. Жолнович, І. І. Когутич; за ред. В. Т. Нора. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 224 с.
3. Особливості провадження допиту підозрюваного (обвинуваченого) з метою недопущення тортур та інших порушень прав людини: посібник / В. К. Весельський, В. С. Кузьмічов, В. С. Мацишин, А. В. Старушкевич. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. 148 с.
4. Чаплинський В. Тактика проведення окремих слідчих дій: монографія. Дніпро, 2006. С. 160–162.
5. Шевчук В. М. Криміналістика: традиції, новації, перспективи: добірка наук. пр. / упоряд.: Н. А. Чмутова. Харків: Право, 2020. 1280 с.
6. Жалдак І. А. Тактика одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 «кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2019. 240 с.
7. Смоков С. М. Психологічний вплив як необхідний елемент слідчої діяльності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 1. С. 148–152.
8. Сас В. Щодо вчення про тактику слідчої дій. *Право України*. 2002. № 2. С. 13–17.
9. Озерський І. В. Актуальні проблеми юридичної психології: навч. посіб. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 300 с.
10. Цільмак О. М. Складові комунікативної компетентності слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України. *Причорноморські психологічні студії*. 2017. № 2. С. 85–90.
11. Мілорадова Н. Е. Психологічні основи професіогенезу слідчих: монографія. Харків: ФОП Бровін, 2018. 496 с.
12. Поліванова І. О. Психологічні і тактичні засади одночасного допиту кількох вже допитаних осіб. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Право*. 2017. Вип. 23. С. 155–157.
13. Професіограми за основними видами поліцейської діяльності (слідчого, оперуповноваженого карного розшуку (кримінальної поліції), дільничного офіцера поліції): наук. довід. / Держ. наук.-дослід. ін-т МВС України. Київ, 2018. Ч. 1. 108 с.